

Rust, reinheid en regelmaat

De behandeling van tuberculose in De Toverberg

Wouter van Ewijk

‘Had je honderd jaar geleden tuberculose, dan ging je dood, tenzij je schatrijk was en je je intrek kon nemen in een sanatorium in het hooggebergte om daar te kuren. De zuivere lucht bood kans op genezing, maar zeker 80% van de mensen ging alsnog dood.’

Het begin van dit artikel is meteen de conclusie. In het jaar 1924 waren er geen mogelijkheden om tuberculose (in de volksmond ook wel toring genoemd) echt te behandelen. Niet iedereen die leed aan tuberculose ging dood, maar in de negentiende eeuw was tuberculose de infectieziekte met de hoogste mortaliteit. ‘Gevalen van genezing deden zich zelden voor; tachtig van de honderd zieken stierven, en wel op vreselijke wijze, want het kwaad deed zich met de uiterste wildheid kennen en manifesteerde zich dikwijls in de gevaarlijkste vorm welke ‘de droge’ wordt genoemd’ (Arko Oderwald, 2012).

Tuberculose werd gezien als een armeluisaandoening. De huizen waarin de arme mensen woonden waren vaak vuil en gespeend van goede voorzieningen als ventilatie en dus frisse lucht. Het oplopen van ernstige ziektes, althans een grotere kans daarop, treft ook vandaag de dag armere mensen meer. Uit onderzoek is gebleken dat er honderden mensen meer dan verwacht zijn overleden aan het coronavirus, omdat deze mensen in huizen/gebieden woonden met slechte luchtkwaliteit.

De ‘behandeling’ die in de sanatoria in het hooggebergte werd geboden bestond uit: rust, reinheid en regelmaat. Deze principes werden in praktijk gebracht door ligkuren - in de roman ook wel ligdiensten genoemd - op vaste momenten, wandelingen en veel, zeer overvloedige maaltijden (twee ontbijten bijvoorbeeld met zwaar ontbijtbier). En natuurlijk ijle, frisse lucht. Vreemd genoeg was er geen bezwaar tegen het roken van sigaren, integendeel. Dat is

tegenwoordig onbestaanbaar, zeker in het geval van longaandoeningen.

‘Ik rook nooit’, antwoordde Joachim. ‘Waarom zou ik hier dan ineens wel gaan roken?’

‘Dat begrijp ik niet’, zei Hans Castorp. ‘Ik begrijp niet hoe iemand niet roken kan daarmee laat je toch, om zo te zeggen, het beste dat het leven te bieden heeft aan je neus voorbijgaan, of in elk geval een uitgelezen genoeg! Als ik wakker word verheug ik mij erop dat ik de hele dag weer roken kan, en als ik eet verheug ik me daar weer op, ik meen zelfs te mogen stellen dat ik eigenlijk alleen maar eet om te kunnen roken, al overdrijf ik nu een beetje. Maar een dag zonder tabak, dat zou voor mij het toppunt van saaiheid zijn, en als ik ’s morgens zou moeten zeggen: vandaag is er niets te roken, dan zou ik, geloof ik, de moed niet opbrengen om op te staan, echt hoor, ik zou gegarandeerd blijven liggen’.

Weinig gebruikte woorden

De Toverberg werd 100 jaar geleden geschreven door Thomas Mann nadat hij geïnspireerd was geraakt door een bezoek aan zijn vrouw die vanwege een vage longaandoening opgenomen was in een sanatorium in Davos. In dit soort sanatoria werden niet alleen patiënten met tuberculose opgenomen, maar ook patiënten met andere longafwijkingen of met algemene malaise. ‘Velen hadden nervosité, horende bij het welgestelde deel van de bevolking’ (Arko Oderwald, 2012). Het is bijvoorbeeld waarschijnlijk dat de hoofdpersoon uit *De Toverberg*, Hans Castorp, niet leed aan tuberculose, ofschoon hij zich gedurende zeven jaar vrijwillig overgaf aan het strikte anti-tuberculosebeleid dat er werd gevoerd. Hij had vooral talent voor het patiënt-zijn en leed al zeer als zijn temperatuur was gestegen tot 37.1 graden. Overigens zij opgemerkt dat het niet veel scheelde

of Thomas Mann was evenals Hans Castorp, in plaats van het beoogde korte bezoek aan zijn vrouw, langer gebleven. Maar hij weigerde het advies van een van de geneesheren van het sanatorium op te volgen om vanwege een lichte catarre langer te blijven en gaf er de voorkeur aan naar huis terug te keren om bij zijn kinderen te zijn en zijn roman te schrijven. Gelukkig maar, anders hadden wij dit prachtige verhaal waarin hij zijn indrukken van zijn korte verblijf verwerkte niet tot ons kunnen nemen.

In *De Toverberg* komt het woord tuberculose/-losis slechts zeven keer voor en meestal niet om aan te geven dat een patiënt met tuberculose werd opgenomen of eraan leed. Een van de keren dat het woord wordt gebruikt is als Thomas Mann in de verantwoording van zijn roman schrijft, dat het voor jonge mensen gevaarlijk is te verblijven in het milieu van *De Toverberg* omdat tuberculose een jeugdziekte is. In het hoofdstuk over mijnheer Peepkorn laat hij kamerheer Behrens aan het woord die zegt: 'Hoe hardnekkig tuberculose ook is, dit soort aandoeningen kan tegenwoordig heel snel genezen worden,' en hij zegt vervolgens tegen Hans Castorp: 'als u ook maar enigszins op de injecties reageert, ben u over zes weken springgezond'.

Wij weten nu heel zeker dat die uitspraken optimistisch waren, je kunt ook zeggen te overmoedig, want nergens op gebaseerd. Dat wist Hans Castorp trouwens ook al: 'Maar voorlopig is het toch alleen maar een hypothese,' zei hij.

Er zijn nog meer woorden die direct verband houden met tuberculose die in de roman vrijwel niet voorkomen.

Het woord kweken komt drie keer voor maar niet als een instrument om de aanwezigheid van de tuberkelbacil aan te tonen, maar om extra eiwit te kweken.

Het woord röntgen komt niet voor ofschoon dit diagnostische instrument al sinds 1895 beschikbaar was, maar wel pas later veel werd gebruikt. De patiënten in *De Toverberg* worden wel doorgelicht. Het woord foto komt dan ook wel voor, maar in de zin van doorlichting slechts een paar keer. Wat er met die doorlichting precies naar boven werd gehaald is overigens niet duidelijk, maar er werd wel waarde aan gehecht: 'Bovendien (zegt Hans Castorp, WvE) ben ik nog niet doorgelicht en is er nog geen fotografische opname gemaakt, pas daarna zullen de zaken

objectief vaststaan.'

Röntgenfoto van tbc in de longen. Bron:

<https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcR-Qgsu1z3VCitETp0AER-w2Wuv5pLLp4wGxQ3gWGYrx0rQtJNu3Y-JBIDtuOhmoev4Volo&usqp=CAU>

Het woord vaccin komt twee keer voor, maar als deel van het woord streptovaccinekuur waarmee Hans Castorp werd behandeld terwijl 'hij die ridicuul en eerloos vond' en waarvan hij uiteraard geen enkele baat had, 'want (omdat) het serum uit Hans Castorps eigen bloed vervaardigd werd, zou met de injectie geen enkele ziektestof in zijn lichaam worden ingebracht die er niet al aanwezig was geweest'.

Behandeling

Niets wijst erop dat in *De Toverberg* serieus onderzoek werd gedaan en er serieus werd behandeld, of, liever gezegd, kon worden behandeld. Dus ook het woord behandeling komt niet zo vaak voor, veertien keer maar. Wat opvalt is dat het vaak over de psychische behandeling gaat, waar je wel gevoelig voor moet zijn. Joachim, de neef van Hans Castorp, zegt tegen hem: 'Je had de behandeling niet zo bruusk van de hand moeten wijzen, vooral niet de psychische. Hij (dr. Krokowski, WvE) ziet niet graag als iemand zich eraan onttrekt. Mij heeft hij niet zo hoog zitten, omdat ik niet openhartig genoeg tegen hem ben. Maar af en toe vertel ik hem toch een droom, dan heeft hij wat om te ontleden'.

Dr. Krokowski houdt zich bezig met de analyse van psychische processen en verkoopt daarover behoorlijk veel onzin. Hij adverteert met 'psychische behandeling volgens de modernste principes', maar het is onduidelijk wat

de patiënten te wachten staat wanneer zij ‘in het halfdonker van dr. Korowski’s analytische groeve verdwijnen’.

Over de somatische behandeling van tuberculose wordt niet veel gezegd. Nu moet gezegd dat er, behalve de al genoemde elementen van de behandeling, in die tijd weinig voorhanden was: men kon een klaplong forceren door met een naald lucht in de borstholte te laten. De gedachte erachter was dat door het stilleggen van de long de ziekte niet verder kon woekeren en er misschien zelfs genezing mogelijk was. Overigens wordt van deze ingreep in *De Toverberg* geen gewag gemaakt. Een latere ontwikkeling was om het zieke weefsel of zelfs de hele long weg te nemen. Of patiënten hier beter van werden is maar zeer de vraag. Bij een oom van mij werd vanwege tuberculose een long weggenomen. Hij kreeg er niet meer lucht van, maar misschien kwam dat omdat hij er lustig op los rookte terwijl hij zijn klanten aan het knippen was.

Thomas Mann beschrijft vooral de nadelen van een langdurige behandeling in een oord als *De Toverberg*. Wat opvalt zijn de veel optredende depressieve gevoelens en de regressie als gevolg van het eentonige bestaan en het gefixeerd zijn op het temperatuur en gezondheid. Onder regressie wordt een terugval verstaan naar een vroegkinderlijke levensfase. Ofschoon de patiënten van *De Toverberg* veel buiten kwamen en onderling en met de dorpsbewoners enig contact hadden, waren zij toch vooral van de buitenwereld afgesloten. De omstandigheden zetten de meeste patiënten er niet toe aan om het beste uit zichzelf te halen. De mate waarin iemand regredieert in zulke omstandigheden is mede afhankelijk van iemands persoonlijkheid.

Eerder schreef ik al dat de hoofdpersoon van deze roman, Hans Castorp, een ontegenzeggelijk groot talent heeft voor nietsdoen en wegzakken in ledigheid en lummelen. Hij heeft geen tuberculose of een andere serieuze longaandoening, maar hij slaat de adviezen van zijn medepatiënt Lodovico Settembrini, humanist en literator, om weg te gaan in de wind en hij blijft, tot hij opeens na zeven jaren zijn biezen pakt. Settembrini heeft Castorps neiging tot lamelendigheid al snel in de gaten, maar stuit dus op zijn onwil er iets aan te doen. Ik las in een persoonlijk betoog van iemand die vele jaren later in Davos was opgenomen: ‘In Davos raakte ik ieder tijdsbesef kwijt. Gedurende de maanden voor de diagnose, toen ik er dus net

zo aan toe was als de patiënten op *De Toverberg*, en de zes maanden in het ziekenhuis, hadden uren, dagen en maanden geen betekenis meer voor mij. Ook raakte ik de hoop kwijt dat ik de draad van het leven ooit weer fris zou kunnen oppakken.’

Ik interviewde een vriendin over haar verblijf in het Nederlandse Astma Centrum in Davos, begin jaren tachtig. Zij werd daar opgenomen omdat zij in Nederland steeds vaker, wel om de zes weken werd opgenomen met ernstige ademhalingsproblemen. Wat mij opviel in haar verhaal waren twee elementen. Zij beschreef haar verblijf in de kostschool, zoals zij het noemde, vooral als een cognitief therapeutische ervaring. Zij leerde er om te gaan met haar ziekte, leerde er meedenken over wat goed voor haar was (tegenwoordig shared decision making genoemd), voor zichzelf op te komen en dat zij vooral haar medicijnen moest blijven nemen. De behandeling bestond verder uit ijle frisse lucht, weinig doen (behalve corvee) en prednison. Dat was het eerste element.

Nederlands astma centrum in Davos.

Bron: <https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcRM8eKIVwzO3XGa7e9CsnYPh-JHSiE8fgJyenjgYyzNVtkRGgByqbeQtRJ40ZrnUvX-jXdw&usqp=CAU>

Heimwee

Het tweede element was de heimwee. In *De Toverberg* komt het woord heimwee maar drie keer voor. De bewoners van dit oord lijden er kennelijk niet onder, ofschoon ze gedurende lange tijd verstoken zijn van contacten met hun dierbaren. Maar mijn vriendin leed er wel onder. Ook nu nog, als zij met haar man fijn op reis is, verlangt zij naar huis.

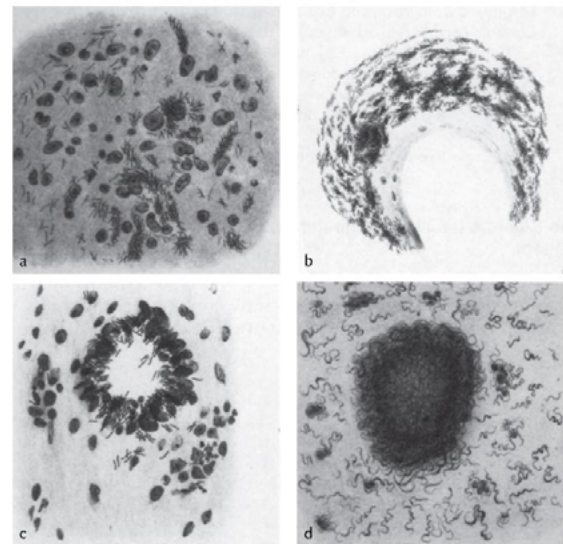
Heimwee is geen ziekte. Toch kan het zich in zo'n heftige vorm voordoen dat het van grote invloed is op het dagelijkse functioneren. Ik ken ouders die hun dochter van negentien uit het buitenland moesten terughalen, omdat zij op bed lag, wegwijnde en vermagerde. Zelf hadden we op een keer een buurmeisje van twee huizen verderop te logeren, dat per se middenin de nacht naar huis moest. Zij hield het niet meer.

Heimwee is een gevoel dat voortkomt uit de eerste authentieke waarnemingen die een mens, een kind, doet, misschien bij de eerste losmaking of verlating. Dat gevoel wordt opgeslagen en vanaf dat moment dient het als klankbord waaraan het individu zijn waarneming toetst, kleurt en beoordeelt, waar hij naar verlangt en op zoek blijft. Een prachtige beschrijving van wat heimwee behelst, is te vinden in *De naamgenoot* van de schrijfster Jhumpa Lahiri. Zij beschrijft daarin de lotgevallen van een Indiase familie die naar de Verenigde Staten verhuisde en zich alleen thuis voelde in India.

Als psychiater behandelde ik mensen uit Irak en Marokko. Het viel me op dat hun onbestemde drang om terug te keren naar huis vaak zo groot is dat het werkelijke integratie in ons land in de weg staat. Vaak leidt dit tot een psychische toestand die ik niet goed beschrijven kan, maar die kenmerken heeft van eenzaamheid, verlatenheid en somberheid. Het woord heimwee als verklaring voor hun toestand kwam ik nooit tegen, maar het ligt wel voor de hand daaraan te denken. Heimwee kan iedereen krijgen en al helemaal wanneer je als jong iemand ver weg van huis moet zien te herstellen van een aandoening.

Infectieziektes

Corona en tuberculose zijn allebei infectieziektes, maar corona wordt veroorzaakt door een virus, tuberculose door een bacterie.

FIGUUR 2. Tekeningen van Koch van tuberkelbacillen, met methyleenblauw gekleurd, in geïnfecteerde weefsels: (a) longweefsel (circa 650 maal vergroot); (b) arteriewand van een casus van miliare tuberculose (circa 350 maal vergroot); (c) longweefsel met een typische Langhans-reuscel, met tuberkelbacillen erin en eromheen (circa 650 maal vergroot); (d) kolonie van tuberkelbacillen in een loweek (circa 1300 maal vergroot).

Bron: <https://www.ntvg.nl/sites/default/files/migrated/2005129230001f.jpg>

Beide ziektes verspreiden zich via kleine druppels door de lucht. Een poosje ging het verhaal dat het doorgemaakt hebben van tuberculose bescherming bood tegen het krijgen van covid, maar later onderzoek logenstrafte die gedachte. Wel bleken de verschijnselen van corona ernstiger te zijn bij mensen met een onderliggende ziekte zoals tuberculose. De besmettelijkheid van tuberculose is minder groot dan die bij corona. Bovendien krijgt maar een relatief klein deel van de met de tuberkelbacil besmette mensen ook echt tuberculose (5-10%), meestal binnen de eerste twee jaar na de infectie. Het directe effect tussen besmetting en ziek worden ligt bij corona veel hoger.

Het verschil met tuberculose is dat veel mensen die ziek werden van corona kunnen gaan lijden aan ernstige postcovid klachten, zoals extreme vermoeidheid, concentratie- en geheugenproblemen en algemene malaise. Voor zover bekend bestaat er geen posttuberculose beeld waar mensen jaren last van kunnen hebben. Daar staat tegenover dat de drager van de tuberkelbacil later in zijn leven opnieuw ziek kan worden, omdat de tuberkelbacil tientallen jaren in een latente (slapende) vorm in het lichaam kan overleven. Die kan vooral weer actief worden als de conditie van de drager verslechtert.

Tuberculose was tot ongeveer 1950 een

zeer dodelijke ziekte. Vandaag de dag kunnen mensen ook nog aan tuberculose overlijden, maar vooral als hun weerstand ernstig is verminderd (denk aan mensen die behandeld worden met chemotherapie).

Bron: <https://www.kncvtbc.org/uploaded/2018/03/reclamebord-1-1380x0-c-default.jpg>

De mensen stierven vroeger aan de gevolgen van tuberculose simpelweg omdat er behalve ijle, frisse lucht en goed eten geen behandelmogelijkheden waren. In 1945 stierven er nog 6000 mensen aan tuberculose, omdat er nog geen tuberculostatica als PAS, INH en Rifampicine beschikbaar waren, er nog geen groot vaccinatieprogramma beschikbaar was, en arme mensen sowieso slechter af waren.

In dat opzicht is de tuberculose van toen vergelijkbaar met de recente coronapandemie. De kop boven een artikel in de Volkskrant (8 maart 2024) spreekt boekdelen: 'Coronapandemie trof zwaksten op alle mogelijke manieren: 'Het verlies van toegang tot zorg was niet evenredig verdeeld'.

Met name arme mensen en migranten werden zwaar getroffen. De laatste groep mensen woont gemiddeld genomen met grote gezinnen in kleine huizen, rookt vaker en leeft ongezond, en kon niet thuiswerken omdat er vaak fysiek werk wordt gedaan. Deze groep mensen had bovendien weinig oog voor de adviezen van de overheid, of wantrouwde die zelfs.

Zorginstituut Nivel legde bloot dat het overlijdensrisico onder mensen met een niet-westerse migratieachtergrond die al een of andere aandoening hadden in de eerste coronajaren, met tientallen procenten omhoog schoot. Bij autochtone Nederlanders met een al aanwezige ziekte was zo'n stijging er nauwelijks. Nog opvallender zijn de verschillen in sterfte tussen arm en rijk. In Amsterdam-Zuid was het risico om te overlijden tijdens een coronagolf veel

lager dan bijvoorbeeld in de Dapperbuurt. Dat had overigens niet alleen maar te maken met de mindere omstandigheden waarin de mensen uit de Dapperbuurt leven, maar ook met het minder toegankelijk zijn van de zorg. Operaties werden afgezegd, maar veel mensen meden ook de zorg, zelfs al hadden zij klachten die konden wijzen op een ernstige ziekte. Weliswaar verloor iedereen toegang tot de zorg, maar dat verlies was niet evenredig verdeeld: in de praktijk was niet iedereen gelijk.

Daar komt nog bij dat het stilzetten van de zorg tijdens de pandemie enorm grote gevolgen heeft gehad die nog steeds merkbaar zijn: er is door uitgestelde zorg oversterfte ontstaan. De huidige tijd is als het gaat om informatievoorziening, toegankelijkheid van de zorg, behandelmogelijkheden en nieuws niet te vergelijken met de tijd waarin *De Toverberg* speelt, maar het verschil tussen arm en rijk, westers en niet-westers is er nog steeds. In dat opzicht is er niet veel veranderd.

Een verblijf in de bergen

De Toverberg kwam Thomas Mann op kritiek te staan. Hij zou de behandeling die in het Waldhofsanatorium werd geboden te negatief hebben beschreven. En hij zou hebben gesuggereerd dat de diagnose tuberculose uit winstbejag (zo'n behandeling in een sanatorium was erg duur) te vaak werd gesteld. We weten nu in ieder geval dat tuberculose destijds (1924) niet kon worden behandeld en dat zijn roman een waarheidsgetrouw beeld geeft van hoe het toeging in het sanatorium. Frisse lucht en goed eten, rust, reinheid en regelmaat deden/doen de mensen zonder twijfel goed. Je kunt immers beter daar verblijven dan onder de rook van Tata Steel, maar genezen deden deze maatregelen de tuberculose niet.

Overigens verlieten veel gasten *De Toverberg*, omdat zij niet opgewassen waren tegen het strenge regime en niet beter werden. Helaas zagen sommigen van hen vanwege een verslechtering zich genoodzaakt terug te komen. Ook de neef van Hans Castorp, Joachim Ziemßen, komt in een deplorabele toestand terug en overlijdt een paar maanden later.

Nog steeds worden er mensen met ademhalingsproblemen in Davos opgenomen, en dat schijnt toch te werken. Verrassend genoeg werkt dat meer door de psychologische

behandeling dan door de frisse lucht en de strenge regels. In de tijd waarin *De Toverberg* speelt was het niet echt anders. In de vuistdikke roman gaat het immers veel meer over het psychisch welzijn van de patiënten, over hoe zij zich voelen, of zij somber en lamlendig zijn, of juist verliefd, of allebei. Misschien maakte de kliniek niet voor niets vooral reclame met zogenaamde hypermoderne, psychologische behandelingen van Dr. Krokowski. Over de meer somatische behandeling van de tuberculose is uiteraard niet veel te vinden, want er was niets beschikbaar.

Tegenwoordig is tuberculose thuis met de al genoemde tuberculostatica zeer goed te behandelen en zijn de sanatoria zo goed als verdwenen, maar tegen corona en longcovid is nog steeds geen afdoende somatische behandeling beschikbaar. Wat dat betreft lijkt het op de behandeling van tuberculose in de jaren twintig. Speciale behandelcentra voor de behandeling van patiënten met longcovid zijn er nog niet, maar er wordt wel om gevraagd. Wellicht biedt een verblijf in de bergen met veel frisse lucht, goede voeding en goede psychologische hulp soelaas en zou een schrijver met long-covid er een roman over kunnen schrijven: *De Toverberg* 2024.

Literatuur

Mann, Thomas. *De Toverberg*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2012.

Oderwald, Arko. “Honderd jaar Toverberg”: *De Groene Amsterdammer*, 2012.